

ILLYÉS GYULA HÉTKÖZNAPI HADSZÍNTEREI ÉS HÁTORSZÁGAI 1939–1945

Irodalomtörténész vagyok – témám az irodalom. Kérdésem tehát az kellene legyen: hogyan őrizte meg, megfogta-e egyáltalán az irodalom a hátország háborús mindennapjait? Téma volt-e ez az irodalom számára, s ha igen, mely írónál? Játszott-e ebben megkülönböztető szerepet a származás, a felekezeti hovatartozás? A téma a háború alatt vagy után jelent-e meg, s ha a háború után, ugyan mennyivel? És milyen műfajban? Mindennek megválaszolása önálló monográfiát igényelne – mondjuk ezzel vagy hasonló a címmel – *A második világháború és a magyar irodalom*. Ehhez részben új kutatások kellenének, mindegyre most nincs módunk. Jelezzük azonban, hogy az irodalomtörténet-írásnak komoly faktológiai adósságai vannak. A műfajilag inkább esszézerű, a kontextualizálást és a jegyzeteket mellőző, a tárgyhoz való viszonyulási módjában hagiografikus megközelítések sorában kevés a bizonyos adat. És sok – Illyés estében különösen – az önmitologikus rejtjelezés. A témáról szólt egy hasonló másik konferencia is 2013-ban, az MTA BTK Történettudományi Intézetében, a tárggyal kapcsolatos mondandóm egy részével ott is foglalkoztam.¹

Előadásom tanulmányra szerkesztett változatában egy személy, Illyés Gyula pályájának a háborúra eső szakaszát tekintem át.² Választásomat az magyarázza, hogy Illyés Gyula – több korszakban is – *írófejedelem* volt, s ez éppen a háború befejezésével kezdődött, majd – mutatis mutandis – tartott egészen haláláig. Az életmű központi kérdése a parasztság felemelkedése, az érte való szó emelés volt. Saját sorsa is példázta az emancipatórikus társadalmi változásokban való hitet, az akarás bizonyosságát, az alsóbb osztályok emancipációjának minden korábnál teljesebb megvalósulását, de utóbb egyben a hitekből való megcsalottságot is. Íróként az irodalomnak irodalmon túli jelentőséget, szerepet is tulajdonított, szerkesztőként a háború előtt is szerkesztői, azaz *közgondolkodást* formáló szerepet töltött be a legnagyobbak egyike, Babits Mihály mellett. Mindez jogot biztosít számunkra, hogy munkásságát most ne esztétikai szempontok szerint mérjük, egyáltalán, kivonjuk magunkat az irodalom belső szempontjainak alkalmazása alól, s azt vizsgáljuk, hogy – mint nemcsak literátor *közszereplő* – milyen jelzéseket adott a kortársaknak. A címbeli időhatár záróéve pedig gyökeres fordulat Illyés életében: politikai vezető lesz, majd szerkesztő, befolyásos ember, még ha konfliktusok terhelik már a kezdeti, koalíciós éveket is. A tanulmányhoz használt elsődleges forrásunk a halála után kiadott *Naplójegyzetek 1929–1945* című kötet.³

Idézzük föl a közismert életrajzi adatokat, mi történt Illyés Gyulával a cím keretezte bő fél évtizedben. 1939-ben vette feleségül Kozmutza Flórát, 1941-ben felépül Józsefhegyi utcai házuk, megszületik leánya, Illyés Mária. 1941-ben meghal Babits Mihály, a harmincnyedik évfolyamában járó *Nyugat* a költő-főszerkesztő halálával elveszíti lapengedélyét. Az utolsó szám 1941 augusztusában jött ki a nyomdából, majd egy hónap szünet után Illyés főszerkesztésével megindul a

¹ Háborús társadalom, háborús traumák 1938–1948. 2013. május 14. A konferencia anyagát ld. xxxxxxxx. Nem szokás önálló publikáció esetén azt kérni az olvasótól, hogy a két tanulmányt együtt is olvassa, most mégis ezt kérem – Sz. Á. **Még nem jelent meg!!! Ágnes**

² Itt sajnos két lényeges elem hiányzik dolgozatomból. A kézirat lezárása után jelent meg egy fontos dokumentum-együttes, Horváth István (szerk.): Szerkesztő a vészkorszakban. Illyés Gyula és a *Magyar Csillag*. Múlt é Jövő, Budapest, 2014. A kötet „Illyés Gyula és zsidó írók” levelezését közli, azaz arról szól, milyen segítő gesztusokat tett Illyés a zsidó származású szerzők nyilvánosságához juttatásáért. Ezt részben – a folyóirat-számokból – eddig is ismertük, a közlések mögötti sorsokról, élethelyzetekről azonban fontos információkat kapunk. A könyv anyagának érdemi beépítésére már nem volt módom. Részben idetartozik Illyés Gyula 1945-ös ostromnaplója is, amely szintén 2014-ben jelent meg, és amelyet szintén az Illyés-családhoz tartozó Horváth István jegyez. – Sz. Á.

³ Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1929–1945*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1986. (továbbiakban: Napló...) Illyés korabeli naplófeljegyzéseinek jó része életében megjelent, mégpedig a *Magyarok* c. kötetben és az életmű-sorozat *Itt élned kell* című cikk- és tanulmánygyűjteményében. Ezeket a forrásul használt kötet nem ismétli meg.

Nyugat örökébe lépő *Magyar Csillag*.⁴ 1944. március 19-én a német hadsereg megszállja Magyarországot, Illyés Gyulát a kommunista Markos György⁵ értesíti, hogy szerepel a Gestapo kezében lévő letartóztatandók listáján. (A *Magyar Csillag* április 1-i száma még kijött a nyomdából.) Németh Lászlóval kezd bujdosni,⁶ Felsőgöd után a Dunántúlra megy. A főváros ostromát már Budán éli át. Még nem lehet átmenni a pesti oldalra, s ott azt sem tudják, hogy él-e Illyés, mégis egy karszalagos rendőr jelentkezik lakásán, s kéri: menjen le az előjáróságra, mert már megalakult a parasztpárt, s távollétében választották annak egyik vezetőjévé.⁷ S amikor először átjut a túlparti Pestre – a parasztpárt Andrássy úti székházába –, visszautasítja a vezetői szerepet. Az irodából kilépve egy falragaszon áll meg a szeme. „A párt öt vezetőjének neve közt a magamét láttam” – írja naplójába.⁸ A debreceni ideiglenes nemzetgyűlés színe előtt Révai a legnagyobbakkal emeli egy sorba, s ez azt a lehetőséget rajzolja föl, hogy eljött a valódi politika-csinálás ideje, a tervekből valóság lehet, be kell szállni a politikai harcba.⁹

Az életrajzi tények mellé egy sor szépirodalmi munkát is fel kell sorolnunk, még akkor is, ha ezeket nem vagy alig érintjük. 1939-ben verseskötet (*Külön világban*) és tanulmányok (*Lélek és kenyér* [kötet] és *Ki a magyar*). 1940-ben a *Nyugat* kiadásában megjelennek összes versei. 1941-ben a *Kora tavasz* című 1918/19-es emlékgregénye jelenik meg, melynek kiadását a cenzor azért nem akarta engedélyezni, „mert gusztust csinál a forradalomhoz”, és ami végül azért jelenhetett meg, mert a kötet szerkesztője azt mondta, a szerző „még öföméltóságúnál, Horthynál is jobban és szebben tud magyarul”.¹⁰ Illyés kétségtelenül szembement az „időkkel”, a romantikus forradalmi ifjúság **ekkori** felelevenítésével. (A könyvben nem szerepel a rokonszenves Kun Bélát bemutató szöveg, az majd csak az 1962-es *Ebéd a kastélyban* című kötetbe került be, de feltételezzük, hogy a helye itt, ebben a könyvben lett volna.¹¹) Az év termése volt még a *Csizma az asztalon* címet viselő novellisztikus tanulmánykötet. 1944: *A tű foka* című dráma éve.

Arról, ami vele még történt – feltételeznénk – sebtében, rohanvást a *napló*ban ad számot. Mi másra volna való a napló, ha nem élmények gyors rögzítésére? Csakhogy az írói naplók sokszor tekintenek az örökkévalóságra, a majdani lehetséges kiadásra. Nincs a naplóírásnak kötelező konvenciója, aki csatlakozik a naplóírók táborához, nem vállal magára kötelező műfaji rítust. Nem kell szertartásszerűen eleget tennie követelményeknek. Írhat, ahogyan kedve diktálja, nincsenek sem időbeli, sem témabeli, sem terjedelmi korlátok. És mégis: elvárunk a naplótól valamiféle narratív egyöntetűséget, folyamat-szerűséget, esetenkénti visszautalást, széljegyzetet, önmaga megglosszázását, a gondolatok továbbvitelét. A naplóműfaj lényege még „a szinkronitás, a csak kis késedelmet tűrő egyidejűség”.¹² A napló nyitott műfaj és átjárást enged más műfajokba is, egykorú feljegyzéseket éppúgy tartalmazhat, mint ahogy memoárrá is bővíülhet.

⁴ Az új évfolyamszámozással induló *Magyar Csillag* tördelése, betűtípusa a *Nyugat*-hoz megtévesztésig hasonló, a kortársak is folytatásként tekintettek rá. Az első számban Schöpflin Aladár, az induló nemzedék még élő tagjai nevében iktatta Babits Mihály *helyébe* Illyés Gyulát. *Magyar Csillag*, 1941/október, 3.

⁵ Markos György (1902–1976), geográfus, közgazdász. a világháborús évekről szóló memoárja: *Vándorló fegyház*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1971.

⁶ Németh László életéről rendelkezésünkre áll megbízható életrajzi kronológia, ebből pontos ismereteink vannak a Németh-család mozgásáról, életkörülményeiről, némely ponton Illyés Gyuláról is. „Az író – vállalkozás”. Németh László életrajzi kronológia 1901–1948. Szerk. Lakatos István. Argumentum Kiadó, Budapest, 1997.

⁷ Kabdebó Lóránt beszélgetése Illyés Gyulával. In *A háborúnak vége lett*. Kozmosz Könyvek, Budapest, 1983. 155.

⁸ *Napló...* 350.

⁹ „Szaporodnak az előre köszönők. Az emberek tekintetéből látom, milyen ló került alá, van alattam: hova nyargalhatnék föl, ha csak egy kicsit is elengedném a kantárt. Tegnap S. a kezembe nyom egy százezres példányban megjelent füzetet: Révai a debreceni nemzetgyűlés színe előtt Rákócziival, Kossuthal, Petőfivel említ egy sorban. Most megőrizni a nyugalmat és az emberséget.” *Napló...* 349.

¹⁰ Illés Endrét idézi Tüskés Tibor: *Illyés Gyula*. Arcok és vallomások. Szépirodalmi, Budapest, 1983. 216.

¹¹ Két emléket montíroz itt egymásra Illyés. 1919-ben hallotta beszélni Kun Bélát egy rendezőpályaudvaron, majd 1934-ben találkozott vele Moszkvában, amikor az írókongresszus vendége volt.

¹² Tarján Tamás: Szemmagasságban. *Palócföld*, 1994. 1. sz. 87. Idézi Borbás Andrea: *Napló és önéletrajz az Ady életműben*. Az ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola hallgatóinak publikációs fóruma.

Illyés Gyula naplói *posztumusz* naplók, kiadásáról – tudomásunk szerint – nem rendelkezett, azt felesége, illetve felesége és lánya közösen *válogatták, szerkesztették és rendezték* sajtó alá. A naplókötetbe tett kiadói könyvjelző szerint Illyés „*írói munkásságban a »Naplófeljegyzések« jelentette évtizedeken át a szó legáltalánosabb értelmében vett írói műhelyformát; a versek kivételével minden írói gondolatot, reflexiót kiváltó élményt és eseményt először napló formában jegyzett föl magának [...], s később ebből az anyagból formálta különböző műfaji formák közé zárt írói mondanivalóját a világról*”. Az első nyomtatott naplókötet az 1929 és 1945 közötti évek anyagát tartalmazza.

Nem ragaszkodunk szorosan a címben jelzett évkörhöz, hiszen a „nulladik” év, 1938 már majdnem háborús év: márciusban Ausztriát lerohanták a németek, s utóbb azt is tudjuk, hogy júliusban Mauthausenben koncentrációs tábort építettek. Az erre az évre vonatkozó írások mindössze tíz oldalt tesznek ki Illyés naplójában. Lírai leírását kapjuk Illyés munkájának: valamiképpen a „bombasztvilág” friss „vad” híreivel dolgozik, a Szabadság téren. Hajnalban kel, öt órakor, fél tizenegyor-tizenegyor szabadul, havonta kétszázötven pengőt keres. Nem ebből a lejegyzésből tudjuk, hanem egy másik részletből, hogy a Nemzeti Bank elnöksége számára készített újságkivonatokat, amolyan „sokszorosított házi újságot” a hajnalonta megjelenő új és új hazai és külföldi napilapokból, mint a sajtóosztály munkatársa.¹³ Az esszé igényű lejegyzés mögül hiányzik egy név: Imrédy Béláé, aki 1935-től a Nemzeti Bank elnöke. 1938 *májusában* már Imrédy miniszterelnöksége idején fogadták el az I. (még Darányi beterveztette) zsidótörvényt. Illyést Imrédy vitte a Bankhoz.¹⁴ Előző évben – már mint miniszterelnöknél, írja Illyés¹⁵ – járt nála, amikor „Gombaszögiék felkínálják a *Pesti Napló* szerkesztőségét”.¹⁶ A megbeszélést egy újabb követi, amelyen Imrédy azt mondja, „[v]an valami bélyeg ezeken a lapokon. Nemcsak tizennyolc emléke, hanem az a telhetetlen mohóság...”¹⁷ Utalás nemcsak a kapitalista, de a *zsidó* vállalatra is. (Nem ez volt az első bélyeg az Athenaeumon, s általában a sajtón. 1934-ben felvetődött, hogy Bethlen István az elhunyt Miklós Andor örökébe lépve átveszi az Athenaeum Kiadóvállalat és a hozzá tartozó Est-lapok (*Az Est*, a *Magyarország* és a *Pesti Napló*) vezetését. Havi 7.000 pengőt ajánlottak fel neki, mely összeg háromszorosa volt a miniszterelnöki nyugdíjnak. Ez a vállalat azonban alig lett volna összeegyeztethető a *kormánypart* vezetésével, s még kevéssé tette volna lehetővé a kormányelnöki pozíció remélt visszaszerzését. Így lett Bethlen István csak a konzern külpolitikai tanácsadója és a *Pesti Napló* külpolitikai szemleírója 2.500 pengős havi honoráriummal.¹⁸) A háttérben folyó megbeszélésekről is többet tud Imrédy, mint Illyés, ő közli vele, hogy nem Illyés az első, akivel tárgyaltak. A sajtó kritikája is szóba kerül: Imrédy jelzi, nem garantálhatja a lapok jövőjét, és látja, tudja, hogy „kapkodnak”.¹⁹

Illyés – aki néhány szekvenciával korábban a számára garantált függetlenségről beszél és feltétlen belső szuverenitását, németellenességét nyilvánítja ki – azt mondja Imrédynek: „Boldogok volnának, ha valami utasítást vagy parancsot kapnának. A várakozási pánik örjiti őket.”²⁰ A felsorolt kritizált lapok a *Magyar Nemzet*, az *Esti Kurír*, az *Új Nemzedék*, a *Nemzeti Újság*. A felsorolással komoly baj van: a *Magyar Nemzet* csak 1938. augusztus 25-én indult meg, vagy a napló szerkesztője tévedett, vagy antedatált, utólag igazított közlésről van szó. Imrédy még azt is mondta volna ugyanekkor – Illyés szerint –, hogy a *Magyar Nemzet* németellenessége unalmas. Az Illyés-kötet nagy valószínűséggel évet téveszt. Ilyen kritikus éveknél, bármilyen okból történt is, megbocsáthatatlan botlás. Ha Illyés Gyula özvegye inkompetens volt is, a kiadói ellenőrzés akkor sem maradhatott volna el. Az „1938”-as tárgyalások leírása még folytatódik a naplóban, ezeket nem idézzük. Szükséges

<http://epika.web.elte.hu/doktor/gomb2.gif>. Letöltés: 2014. február 19. Az írás sok elméleti megfontolást, hivatkozást is tartalmaz.

¹³ Illyés 1936-bn került a Magyar Nemzeti Bankba. Odakerülésének körülményeiről lásd az Imrédy-per kapcsán írottakat. *Napló...* 401–403.

¹⁴ *Napló...* 122.

¹⁵ Legalábbis Illyés ezt állítja, noha a napló dátumjelzése 1938 *január!*

¹⁶ *Napló...* 121.

¹⁷ *Napló...* 124.

¹⁸ Romsics Ignác: *Bethlen István*. Osiris, Budapest, 2005. 199.

¹⁹ *Napló...* 127.

²⁰ *Uo.*

viszont egy tudottan és bizonyosan 1938-as eseményről szólni, az I. zsidótörvényről és Illyés erre adott reakciójáról.

1938 májusában Illyés a *Nyugat*-ban egy február-áprilisi keltezésű naplójegyzetet adott közre arról, hogy egyre többet beszéltek a készülő zsidótörvényről. Ebben írja: „*A lakáj-drámaíró, a limonádé szerző, a tőzsdés, a közgazdasági zsarolásból élő »zughírlapíró« s unokatestvére, aki a közgazdasági pausálébból él, a posvány-zsurnaliszta, a ponyva-kiadó, a producer, a filmíró, a színházi vállalkozó, akikre már nincs is jelző, a görll-menedzser, sőt a lánykereskedő, mind-mind kultúrajajt bömbölnek és minket biztatnak, hogy haljunk hősi halált értük, hisz mi is a kultúrát, a demokráciát, a szabad sajtót, a gondolat szabad terjesztését emlegettük. Nem tudom felsorolni mindazokat, akik elvárják tőlünk, hogy mi, akik eddig ő ellenükben kényszerültünk védeni a kultúrát (sajnos, eredmény nélkül), most őket védjük. [...] Vigyázzunk magunkra; nehogy új ellenségeink előtt szövetségesül kínálkozó régi ellenségeink veszejtsenek el bennünket. Megtörténhetik, hogy fel kell áldoznunk magunkat. Méltó mód végezzük, a magunk ügyéért. Ha tenyerünk bőrét tisztán tartottuk tőlük, csontjainkat ne egy gödörben találja az utókor e dögökével.*”²¹ (Kiemelések – Sz. Á.) Illyés tehát nemhogy nem írta alá a tiltakozást, hanem akkor, amikor az állampolgári jogegyenlőség felszámolása került napirendre, fontosabbnak tartotta a „prostituálódott” és zsidónak mondott konzumkultúra megkülönböztetését a magas kultúra ágaitól és teljesítményeitől. A probléma nagyon komolyan foglalkoztatta, erre utalnak a rendkívül erős jelzők, kötőjeles szókapcsolatok, fenntartásainak feltűnően karakteres hangsúlyozása, és – stilisztikai értelemben – a legerősebb és legvisszatetszőbb a *dögök, gödör* és a *tenyerünk bőre*. S ez akkor is így van, ha 1938-ban nem lehetett tudni, hogy pár év múlva valódi gödrökben hantolnak el százezreket, köztük Sárközi Györgyöt, Halász Gábort és Szerb Antalt – Illyés folyóirat-béli társait, nem messze az ő haláluk helyétől Radnóti Miklóst. Nem származási alapon osztályoz Illyés – mint Németh László a *Kisebbségben* (1939) oldalain –, hanem egy szakmai skálán, ahol a tömegkultúra képviselői legalul vannak, s ahol a populáris zsidó vagy zsidós tömegkultúra nem képviselhet értéket. Iktassunk ide egy nevet ebből a regiszterből, Rejtő Jenőét. Vagy még hármat, Nagy Endre kabaréjának közreműködőit, jelenetíróit: Molnár Ferencet, Szomorj Dezsőt, Heltai Jenőt. (És Ady, és Babits? Ők is írtak a kabarénak. Ők mit vagy kit szolgáltak?) De felvethető az időzítés kérdése a közreadott szöveg kapcsán még akkor is, ha a „zsidó” szót Illyés nem írja le. Ellene vethető kritikai fenntartásunknak, hogy hiszen a felsőház zsidó származású tagjai is megszavazták a törvényt. Igaz. Azt is felvethetik mások, hogy hiszen a *Pester Lloyd* szerkesztői még a második zsidótörvény után is a helyükön maradhattak, mert nélkülözhetetlenek voltak. Tény. Ahogy tény az is, hogy nem írta alá a tiltakozást Babits Mihály sem – de ő egy komoly tanulmánnyal tiltakozott. *Tömeg és nemzet* címmel közölte a *Nyugat*-ban.

Nem írta alá a tiltakozást Bibó István sem. Viszont nagyjából ugyanekkor egy olyan fogalmazványt is papírra vetett, amely utóbb napvilágra kerülve azt mutatja, nem is volt mindig olyan kifogástalanul differenciált a véleménye, mint amelyet a háború utáni nagy tanulmány – a *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* – tükröz.²² *A zsidókérdésről. Vázlat* című szöveget *magánhasználatra* írta, azaz vázlatról van szó, s *nem publikált* írásműről. A szöveg 1938. áprilisi keltezésű. Ezt írja ebben Bibó: „Kultúra. Ez a zs[idó] kérdés centrális pontja, nem a hatalmi kérdés. A saját országunkban vagyunk-e még? Nem. De az ilyen állapotért semmiféle bacillus pusztítás nem segít! Mi az oka, hogy a szervezet nem termelt antitoxint? Mert már amikor a bacillus belekerült, egy kórosan kettétagolt szervezet volt. Ezen kell elsősorban változtatni. A fő dolog nem az, hogy ne legyünk antiszemiták. Sőt nagyon is nyugodtan legyünk azok. De ne hagyjuk, hogy ebben olyanok legyenek segítségünkre, akik ettől nem szűntek meg ellenfelek lenni.”²³ Ez a – hangsúlyozom, nem a nyilvánosságának szánt – álláspont nemcsak nagyjából, hanem egészen pontosan felidézi azt, amit és ahogyan Illyés Gyula fogalmazott meg. Az antikapitalizmust illetően is idézhetünk továbbiakat – igaz még 1935-ből –

²¹ *Nyugat*, 1938/május, 333–334. Kötetben: *Magyarok* 2. kötet, Nyugat kiadás, é. n. [1938], 276.

²² Bibó-monográfiája egyik fejezetének Balog Iván egyenesen ezt a címet adta: „Az 1944 előtti, antiszemita Bibó”. Balog Iván: *Bibó István recepciója. Politikai átértelmezések*. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2010. 191–206.

²³ Bibó István: *A zsidókérdésről. Vázlat*. [1938. április, ceruzával írott szöveg] In: *Életút dokumentumokban*. [Az életút interjút Huszár Tibor és Hanák Gábor készítették] 1956-os Intézet – Osiris –Századvég, Budapest, 1995. 172.

Bibótól. Genfből írta Erdei Ferencnek: „*Be vagyok iratkozva egy egyetem utáni főiskolára, melyet Rockefellernek valamelyik – petróleumtól szagtalanított – alapítványa tart fenn.*”²⁴ (A két ösztöndíj, illetve külföldi intézmény mögött tehát amerikai tőke, szellemiség és kultúrafinanszírozási modell is állt.) S más vonatkozásban is megvan a saját és az idegen megkülönböztetése. A gondolkodásmódot illetően békétlenkedik Bibó: „*kissé meghasonultam azzal a zsidósos agyajárással, amely az igazság útját a módszerben, az ellentmondástalanul egységes rendszerben és a logikus formulákban látja. Európai betegség ez nagyon.*”²⁵

Későbbi életrajz-interjújában azt is elmondta Bibó, hogy 1939-ben nagyjából egyetértéssel olvasta Németh László *Kisebbségben* című esszéjét. Azaz az első zsidótörvény után sem tartotta morálisan megkérdőjelezhetőnek a kategorizálást, a nemzethez tartozás szempontjából való hierarchizálást.²⁶ Ezeknek a struktúrájában, érvelésében hasonló vélekedéseknek jelzése mutatja, mennyire át volt itatva a magas értelmiség a kérdéssel, s hogy ekkor még azt hitte Illyés is, Bibó is, hogy érintetlenek maradnak a problémától. Bibó nagy tanulmánya a zsidókérdésről (1948), amelyet az Illyés szerkesztette *Válaszban* adott közre, mindkettejük, de főként Bibó részéről, valódi megrendülésről és önrevízióról tett tanúságot a történelmi kataklizma után.

A naplójegyzetek időrendjében való előrehaladást az 1939-es évnél hagytuk el. Azt még nem rögzítettük: a fejezetben egyetlen szó nem utal arra, hogy kitört a (világ)háború.

A következő év jegyzetei között egy érdekes feljegyzést találunk. Az *Egységes magyarság* címmel ellátott önálló betétet, mely megjelent a *Nyugat* 1940. április 1-i számában. Zavarba ejtő írás, a visszacsatoltak tudatáról szól. A népi mozgalom – amelyhez Illyés is tartozott –, nem volt irredenta, nem volt „nagy magyar” tömörülés. Egy a magyar populizmusról készült interjúból idézek, a megszólaló Tamás Gáspár Miklós: „*A magyar népiességnek Illyés az a konceptuálisan kései alakja, akiben egyesül a hagyományos nacionalizmus plebejus részének néhány témája a narodnyiksággal, és éppen ezek az új témák éltek túl a magyar népiességet. A mozgalom mai utódai számára nem a földkérdés a jelentős, hanem az etnikai kérdés. (Bár a „nemzetkarakterológiai” mítoszok megalkotói nem a népiek, hanem Karácsony Sándor, Prohászka Lajos, Joó Tibor, Lükő Gábor, Baráth Tibor és persze Hamvas Béla.) Illyés egy cikkel, egy kézmozdulattal kialakította a mozgalom tematikáját. Ez, ha tetszik, a nagysága.*” S idézzük tovább: „*Élénk vita volt a harmincas években, hogy a Szent István-i Nagy-Magyarország visszaállítása, a valóban multikulturális ország restaurációja vagy pedig az a Most-Punte-Silta-politika az ideális, amelyet Németh László szorgalmazott.*”²⁷ *Vitatott kérdés volt, hogy a turáni-szláv parasztállamok kelet-európai szolidaritásától vagy a nyugati magaskultúrától várják-e Európa újraszületését. A frisset, az új erőt, a „fiatal népeket” szerette Németh László, el volt ragadtatva a Balkántól, mert az nem nyugatias. A népiek nyilván nem voltak mentesek a nacionalista korhangulatnak különféle befolyásaitól, de nem ez volt a mozgalom specifikuma. Irredenta a Bethlen–Klebelsberg-féle hivatalos politika volt, nem a népi íróké. Nem véletlen, hogy Németh László megtanult finnül, szerbül, románul, Kodolányinak közismert a finn-balti szenvedélye, Gulyás Pálnak a Baltikum, a finnség iránti érdeklődése. Ez mind alternatíva-*

²⁴ Bibó István Erdei Ferenchez, Genf, 1935. február. 7. In: *Levelezés köz- és magánügyben, 1931–1944, Címzett vagy feladó Erdei Ferenc*. Szerkesztette és a jegyzeteket készítette H. Soós Mária. Magvető, Budapest, 1991. 30.

²⁵ Uo. Az utalás a genfi Institut Universitaire des Hautes Études Internationales professzorának, Hans Kelsennek (1881–1973) az előadásaira vonatkozik. Professzori működéséről lásd Horst Dreier: Hans Kelsen (1881–1973): *Jurist des Jahrhunderts?* In Helmut Heinrichs, Harald Franzki, Klaus Schmalz, Michael Stolleis (Hrsg.): *Deutsche Juristen jüdischer Herkunft*. C. H. Beck, Munich, 1993, 705–732. Leveleiben Bibó nem említi az intézmény többi professzorát, például a rá is igen nagy hatást gyakorló Guglielmo Ferrerót, de – s ez mutatja az iskola fényét – ott tanított még Carl Burckhardt, Ludwig von Mises és Wilhelm Röpke is.

²⁶ Bibó István motívumairól, származásáról (keresztény középosztály) és ekkori nősüléséről (a közismerten antiszemita Ravasz László lányát vette feleségül). Lásd Széchenyi Ágnes: *Nép, liberális, nemzeti*. Bibó István útja. *Korunk*, 2012. 7. sz. 62–73.

²⁷ Németh László: *Most, Punte, Silta* [1940]. Eredetileg a *Híd*ban jelent meg, kötetben: *Kisebbségben*, IV. kötet. Idézet a tanulmányból: „... a magyar író sem a környező államokkal vagy azok uraival akarta megértetni magát, hanem a környező népekkel.”

keresés a Nyugattal szemben.”²⁸ Illyés személyében egyszerre volt a *Nyugat* híve, a folyóiraté is (bár később csatlakozott hozzá, mint amikor a címválasztás állásfoglalás erejű irányjelzés volt, szinte tüntetés), de megérintette a *magyar* szó, jelző nemzeti/nacionalista használata is: például már a *Pusztulás* című esszéjében, 1933-ban. A *magyar paraszt* szóösszetételben a hangsúly nemcsak a paraszton volt, hanem a magyaron is, kontextusában a svábsággal szemben.²⁹ 1940-ben a „visszatérések” után – a Felvidék után Erdély is visszatért – a régi országrészek „sajátos öntudattal” való 1920 utáni életét vizsgálja. Elfogadja, hogy kialakulása szükségszerű volt. „Az öntudat feltámadásában nyilván épp az elszenvedett fájdalomnak volt a legnagyobb sarkalló ereje: az elszakadt részek kiállták a próbát; megálltak a saját lábukon. Hisz sorra külön szellemet teremtettek, s egy testnek csak egy lelke lehet.”³⁰ Illyés „[m]eghatottan” köszönti a felvidékieket és az erdélyieket, de kétségbe vonja, amit magukkal hoztak. Mégpedig „tollát megnyomva”, „már magunk közt vagyunk”, őszinteségével akarja könnyíteni az ő őszinte válaszukat. „A felvidéki szellem nekem politikai parafrázis, az erdélyi szellem ma itt könyvkiadói könyvsorozat.” Ez utóbbi fordulat feltehetően az Erdélyi Szépmíves Céh – egyébként 1944-ig folytatódott – sorozatára utal.³¹ Közvetett felszólítással az *egész magyarság* szellemi képviselőjét tartaná helyesnek. Elvitatja az erélyiektől, hogy az „erdélyi szellem” tartotta volna bennük a lelket, „[a]z örömtől könnyezve tértek vissza, [ezzel] megadták a választ”.³²

A visszacsatolások hozta közhangulat alól persze senki nem vonhatta ki magát. De beszédes tény, hogy a visszatérést lehetővé tevő tárgyalások után Teleki soha nem állt ki a vasútállomásokon a vasúti szerelvény ablakába, sőt, Erdély visszatértekor nem is utazott végig a fővárosi pályaudvarig a vonattal, hanem Kelenföldön kiszállt.³³ Márai – aki a trianoni döntés után évtized hosszig nem járt otthon Kassán, s Erdélyben még sohasem – is óvatos volt, amikor újságíróként a protokollvendégek egyikeként mehetett vissza szülőföldjére és először életében Erdélybe. Egyik írásának – és utóbb e tárgykörből összeállított kötetének – címe ez lett: *Ajándék a végzettől*. A cím kemény figyelmeztetés volt a jövőre nézve, a *végzet* erős utalás a döntés ideiglenességére.

A *Naplójegyzetek* – tévesen – 1941-re datálja *A francia irodalom kincsháza* című Illyés összeállította kötetet, ennek kapcsán rögzít egy megjegyzést. A kötet valójában 1942-ben jelent meg.³⁴ A francia kötet remek, kedvéért Illyés az ó-franciát is megtanulta, sok saját fordítása olvasható itt. A könyv megjelenése kapcsán Illyés megint úgy érzi, a származásból fakadó „népi büszkeség” szállta meg: „[k]ülönös elégtételt éreztem, hogy ezt a legnyugatosabb, legurbánusabb könyvet [...] éppen én készítettem el, a rácegresi ököristállók környékéről, a fecskeraj módjára

²⁸ Tamás Gáspár Miklós: „... ahogyan az ember forgószélben viselkedik”. Az interjút készítette Széchenyi Ágnes. *Valóság*, 1992. 10. sz. 78–92.

²⁹ Illyés – és a Nemzeti Parasztpárt – a háború után is azon az állásponton volt, hogy a svábok kitelepítése helyeselhető, hiszen „Vendéglátásból – mondtuk – kétszáz esztendő nem olyan nagy idő egy nemzet életében, amit ne lehetne felmondani, főképp, ha a vendég érdemtelenné válik rá.«”. Illyés Gyula: *Honfoglalók között*. Móricz Zsigmond Kollégium. Kolozsvár: Méhkas Diákszövetkezet kiadása, 1945. 12. A legélesebb – szállóigévé lett – álláspontot Kovács Imre képviselte: a svábok – úgymond – „egy batyuval jöttek, egy batyuval menjenek.” Ez bizony a kollektív bűnösség vegytiszta igénylése. A *Naplójegyzetek* 271. oldalán Illyés – még 1943-ban – ezt írja: „A Centrál kávéházban is rám nehezedik, hogy Pestet nem magyar falvak övezik. Írás közben hirtelen egy szó nem jó a tollamra. A gyűrű nem engedte át. Így harcol velem III. Károly, így bosszant Mária Teréz.” A királynő nevét is magyarítja Illyés.

³⁰ *Napló*... 163.

³¹ *Erdélyi Szépmíves Céh emlékkönyv 1924–1944 és 1990–1995*. Összeállította Tar Károly. Erdélyi Szépmíves Céh, Kolozsvár, 1995.

³² *Napló*... 164.

³³ Újpestery Elemér: *Végállomás Lisszabon. Hét év a királyi külügy szolgálatában*. Tények és tanúk. Magvető, Budapest, 1987. 141.

³⁴ A sorozat – az angol, német és orosz tematikájú társkötetekkel együtt – tüntetés volt: a szellemi nagyságot emelte ki minden érintett nemzet tevékenységéből, a politikai tevékenységet zárójelbe tette. Nem volt érdekes a szövetségi – hadviselő – státus. Angliával például 1941. április 7-én, Teleki Pál halála után szakadt meg a diplomáciai kapcsolat, Az angol irodalom kincsháza egy év múltán, 1942-ben jelent meg. Az irodalom autonómiája jegyében készült a sorozat, így közölték például az 1933-ban Berlinben máglyára vetett Heinét is. A kötet összeállítására való felkérésről is később, csak a *Naplójegyzetek* 195. oldalától fogva van szó.

kuporgók közül” – írta jegyzeteiben.³⁵ Illyés önmitológiája is benne van ebben az idézetben, a mélység és magasság túlzásig felnagyított ellentéte. A költő származását az irodalomtörténet feltárta, s ez – anyai ágon – sokkal kevésbé az a mélyréteg, mint amilyenek az önéletrajzként is olvasott *Puszták népe* mutatja.³⁶

Az 1942-es év eseménye volt az ún. lillafüredi találkozó. Illyésnek alig van rá szava a *Naplójegyzetekben*, mindössze az odautazás alatti személyes sérelmeit sorolja föl.³⁷ Antal István propagandaminiszter és Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök szükségét érezték annak, hogy találkozzanak a kiválasztott írókkal, és részben beavassák őket az ország veszélyes háborús-geopolitikai helyzetébe, részben támogatást kérjenek a hadviselő ország kormánya számára. A minta – ide érve a Kállay Miklós által létesített propagandaminiszteri státust is – Németországé, az eredeti ötlet pedig Göbbelsé. Amikor a zárt ajtók mögötti tárgyalás folyt, a Don-kanyarban a halálos összecsapásra készült a második magyar hadsereg és a szovjet katonaság, Sztálingrádnál folytak az oda-vissza ütközetek.³⁸ A találkozón Illyés Gyula nem szólt egyetlen szót sem. (Ötvenhat író volt jelen. Ketten utasították vissza a meghívást, Herczeg Ferenc és Szabó Dezső.³⁹)

Az írók részéről a nyitóelőadást Márai Sándor tartotta, akit 1942 tavaszán választottak be az akadémiába.⁴⁰ Ebben az évben írja le Illyés a következő mondatot: „Negyvenéves vagyok... [keltezés híján is okkal gondoljuk, hogy az év végén betöltött születésnap táján írhatta, - Sz. Á.] De még mindig korainak érzem, hogy felfedezzenek. Érjek csak látatlanban.”⁴¹ Vajon mi lehetett volna számára a *felfedezés*? Kinek kellett volna őt még elismerni ehhez? Babits maga mellé ültette a már legendássá vált *Nyugat* szerkesztői székébe – ez helykijelölő, vezető irodalmi pozíció volt. A *Válasz* megbecsült szerzője is volt, a szerkesztőbizottság tagja. Ez is jelentős irodalmi-ideológiai poszt volt. Ott volt a Gömbössel való találkozón, a *Naplójegyzetek* 1935-ös fejezete alaposan beszámol erről. Több kevesebb rendszeresen találkozott Kozma Miklóssal, aki miután Németh László lemondott rádiós állásáról, neki kínálta azt föl.⁴² Idéztük a dolgozat elején a *Naplójegyzetekből*, hogy Imrédyhez is könnyű bejárása volt. Ennek fényében érdekes, hogy mi lett volna számára a *felfedezés*?

A hatalmi összeköttetés olykor jól jött, például Kovács Imre mentése miatt. Amikor Szombathelyi Ferencel – a főkatonával régebb óta kapcsolatban lévő Márai társaságában – Illyés megismerkedik és észleli, hogy Szombathelyi „milyen fontos tünetnek mondta a falukutató mozgalmat, a népfőiskolákat” és „[m]ég a *Puszták népé*-re is volt egy elismerő bólintása”, Illyés előhozakodik a börtönben ülő Kovács Imre ügyével. Az ügy folytatásaként Illyés járt a várban a

³⁵ *Napló...* 171.

³⁶ Magától értetődő az irodalomtörténet kíváncsisága, Illyés életének, útra indító közegének feltárása. Itt említek meg egy ezzel kapcsolatos különös könyvet és egy különös történetet. Fodor Ilona utóbb Párizsban élt rádiós és irodalomtörténész eredt a nyomába Illyés Gyula munkássága *valóságvonatkozásainak*. Az önéletrajzának mondott fikció „ellenőrzése” kiváltotta Illyés Gyula haragját, a kézirat többszörös cenzúrázásokon esett át. Az életműben *tényként* említett adatok sok helyütt nem voltak fedésben a valósággal. Illyés először elhárította a kézirat elolvasását, feleségét „jelölte ki” a feladatra, majd maga is elolvasta, és a könyv – Fodor Ilona: *Szembesítés. Illyés Gyula életútja Párizsig*. Magvető, Budapest, 1975. – végül csonkításokkal jelenhetett meg. Negyedszázad múltán Fodor Ilona megírta a könyv kiadásának és kandidátusi fokozatának történetét, s megjelentette a kimaradt részeket is. Illyés-monográfiám kanosszája. In: *Csillagokból kopjafa*. Mentor, Marosvásárhely, 2000. 375–404. és 455–464. Fikció és önéletrajz összeszikkasztásáról lásd Széchenyi Ágnes: *Szerepkényszer: visszatérés az irodalmi és politikai nyilvánosságba. Illyés Gyula: Ebéd a kastélyban. Alföld*, 2010. 7. sz. 53–68.

³⁷ *Napló...* 247.

³⁸ Lásd Vas István: *Azután*. II. kötet. Szépirodalmi, Budapest, 1990. 40 skk.

³⁹ Távolmaradásukról, különösen Szabó Dezső vitriolos megjegyzéséről lásd Ständeisky Éva: *Nemzetfélők. Nemzetfélők. Írók, politikusok, katonák*. 2000, 1999. 7. sz. 19–20.

⁴⁰ Ständeisky Éva: *Nemzetfélők...* 44–53. és 2000. 1999. 8. sz. 47–56. Kötetben: Uő.: *Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom*. 1956-os Intézet – ÁBTL, Budapest, 2005. 15–54.

⁴¹ Forrás nélkül idézi, Izsák József: *Illyés Gyula költői világképe, 1920–1950*. Szépirodalmi, Budapest, 1982. 315.

⁴² Lásd pl. Széchenyi Ágnes: „*Sznobok és parasztok*”. *Válasz, 1934–1938. Elvek, frontok, nemzedékek*. Argumentum, Budapest, 1997. 17–46.

vezérkar épületében és garanciát vállalt arra nézvést, hogy Kovács Imre jóhiszeműsége nem kétséges.⁴³

„Nem vagyok érzékeny ember, annak tán bizonyosságát adtam” – írja a következő év legérdekesebb önálló betét-szövegében Illyés Gyula.⁴⁴ A betét a *Magyar Csillag* „Belső ügy”-eivel foglalkozik, az alkalom kedélytelen, fel kell adja a szerkesztést, s ennek okairól akar számot adni. Az év – 1943 – felütése is önjellemzés: „Mindennek megvan az ára, ennek a »kiegyenlítő« természetnek is, amely olyan »harmonikusan« egyesíti bennem a »népi eredetű magyart« a »latin műveltségű« nyugatival. A harmónia önmardosás, szégyen s kétely sorozatból szövődik oly egységessé.”⁴⁵ A *Magyar Csillag* programja is az összebékítés volt, ahogy Illyés fogalmaz: „... a nehezebb utat kellett választanom, kimenni a nyílt vízre s ismét egy révbe összegyűjteni mindazokat, akiket a vihar – a politika s a szenvedély – elsodort.” Hatvan-hetven levelet írt elsősorban azoknak az íróknak, akik „erre vagy arra eltávolodtak a régi *Nyugat*-tól.”⁴⁶ A Babits-émlékkönyv szerkesztése körül azonban már azt érezte Illyés, „az új kritikai gárda azt olvasta meg, ki a munkatársak közt a zsidó.”⁴⁷ Illyés csodálkozása mellé kérdőjelek tehetők. A zsidótörvények után kötelező volt a munkatársak ilyenformán való számontartása: a kamarai felügyelet, a méricskélés, a pályán maradás vagy eltávolítás döntési jogköre/kényszere ezt hozta magával. A rádióban például a más neve alatt vagy névtelenül történő bedolgozást.⁴⁸ A felszínen tartották a származás kérdését a szélsőjobb lapjai is. Illyés a megszűnt *Szép Szó* munkatársinak lehetséges szerepeltetését is tervezte. Nehezen hihető gesztus, leírva szépen mutat, hogy lovagias akart lenni éppen annak a folyóiratnak szerkesztőjével, amely „pályafutásom legélesebb bírálója volt”.⁴⁹ Az üzenet címzettje nem egyértelmű, de a legélesebb bíráló személye igen. Ez Fejtő Ferenc volt. Fejtő 1938-tól párizsi emigrációban élt, onnan küldte Gerson du Malhereux álnéven az ominózus bírálatot, amely a gyilkos-beszédes *Világnézeti poligámia avagy felsülésem illyepusztáival* címmel jelent meg a *Szép Szóban*.⁵⁰ A műfaj – a címből is érezhetően – gúnyirat, pamflet, erős túlzásokra épít, ezzel is sért. Lényegi mondanivalója, hogy Illyés túlságosan is jól ért szót a fajvédővel, a kommunistával, a trockistával, a szocdemmel a liberális konzervatívval, a l’art pour l’art esztétákkal. Mindegyikkel íze szerint beszél, így mindenki azt hiszi, hogy Illyepusztai az ő embere. Holott csak „poligám életet” él. 1942/43-ban Illésnek már nem lehetett élő kapcsolata Fejtővel: Párizs 1940 júniusában elesett, a zsidó születésű Fejtőnek ettől fogva nem volt kényelmes élete, s ezt Illyésnek is tudnia kellett. Ami az Illyést érő vádat – nem kifordítva, nem eltúlozva – illeti, a *Belső ügy* című írás igazolja a mindenkivel való kapcsolatkeresést. „A *Magyar Csillagban* teret akart adni a „magyarosság védelmezőitől a nép, a parasztság íróinak jelenlétét reméltem. Ezek élén állhatott volna Erdélyi és Sinka.” Erdélyi hírhedt verse, a Solymosi Eszter vére már 1937-ben megjelent, mégpedig a *Virradatban*!⁵¹ Őt akarta idehozni? Ez nem lehet évtévesztés, ez tudatos invitálás lett volna. Hihető-e ennek fényében, hogy Gellért és Pap Károlyt ugyanehhez az asztalhoz akarta leültetni? És Kodolányi meg Márai – ők is szerepelnek a felsorolt, összeterelendő szerzők között. Ehhez a kevercshez akarta hozzáilleszteni a *Szép Szó* megmaradt, itthon maradt körét és még Kassákot is, mint a munkáság költőjét. S bár ez nem sikerült, voltak a folyóiratnak nagy sikerei. Vas Istvánt

⁴³ Illyés a háború után tanúként jelentkezett Szombathelyi Ferenc népbírói tárgyalására. Kovács Imre ezt nem tette meg. *Napló...* 240.

⁴⁴ *Napló...* 261.

⁴⁵ *Napló...* 255.

⁴⁶ *Napló...* 258.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ „Néhány szeretett barátomat, Vas Istvánt, Radnóti Miklóst, Devecseri Gábort végül már csak névtelen műfordításokkal tudtam szerény tiszteletdíjhoz segíteni.” Cs. Szabó László: *Hűlő árnyékban*. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1982. 81. A kötetben igen jó korrajz olvasható a háborús évekről is. Ugyancsak 1942-ben Komor András a zsidó Vas Istvánt (!) kéri meg, hogy bátyja helyett írjon alá egy Thackeray-fordításra vonatkozó szerződést és vegye is fel helyette a pénzt. Vas István: *Azután*. II. kötet, 48.

⁴⁹ *Napló...* 259.

⁵⁰ *Szép Szó*, 1938. VII. kötet., szeptember-október, 38–42.

⁵¹ *Virradat*, 1937. augusztus 2. 5. 1938. november 21: „Nyilas Józsa” című verse jelent meg ugyanott. További verseit a kurucinfo.hu oldal közli, a legtöbbet facsimile módon. Lásd, Erdélyi József „kizavarása a magyar irodalomból” a Solymosi Eszter vére című költemény miatt (további elhallgatott versekkel)”. kuruc.info/r/9/104277. Letöltés ideje: 2014. február 24.

idézzük: „... *Illyés csodát művelt a Magyar Csillag-ban: többek között megnyitotta kikötőit a kirekesztetteknek, olykor még saját ízlésbeli meggyőződését is háttérbe szorítva – meg is kapta a jobboldali sajtótól, hogy zsidóbérenc. Nekem egyszer három versem is jelent meg ugyanabban a számban, sőt Illyés még fel is hívott, megköszönni, hogy elküldtem – boldoggá tett vele.*”⁵² Illyés nehezen állta a sarat, lélekben a megtörés határán állott, ez a naplórészlet sem más, mint a szerkesztői posztról való lemondani akarásának egy szövegtervezete, mely aztán nem jelent meg, minthogy a folyóirat továbbment. De ez írja benne Illyés: „... *orcámon csattogott: a »zsidóvezető volt párizsi emigráns«, a »charkovi írókongresszista«, a »zsidó mógendóvidnak beillő Magyar Csillag«, a »gépesített szekértábor«, és ha már az okmányok konokul tizediziglen mást mondanak, hát a »zsidó arcú és szellemű«. Az egyik cikk azt vágta ki vadul, hogy elárultam a kormány bizalmát, a másiknak hosszú ostora végén az csattant el, hogy a kormány szolgálatára gyűjtöm a lelkeket. [...] Az olvasó erre azt mondhatja: ez bánt? A világon mindenütt így van ez. Azt felelhetjük: ma sehol a világon nincs így. Nagy irodalmakban súrlódás nélkül is elférnek az ellentétes jelleme.*”⁵³ [kiemelés – Sz. Á.] Illyés pontosan értesülve volt, hol, hogyan könyvelték el, mit mondtak mögötte. Igenis érzékeny volt, ami nem szégyellni való. Irtózott a pletykától, ám maga mindig tárgya volt annak, éppen kihívó, dacos, kiszámíthatatlan magatartása miatt. S ami a pletykákat illeti, egyik „forrása” nem más, mint Németh László. „*Németh önéletrajza, a Magam helyett. Mennyi erőfeszítés, öneláldozás, kegyetlenség – s bizonyára mennyi szenvedés vagy rossz önelégülés – hogy megmondja az igazat. A pompás leírások közben azon kapom rajta magam, hogy pletykaszomjamat elégitgetem. Előbb elpirulok, aztán ellankadok.*”⁵⁴ A Némethtel való kapcsolat bizonyos tekintetben új: 1942-ben hat év szünet után zajlik kettejük között beszélgetés. „Megkísérlik oldani a kettejük között lévő feszültséget.”⁵⁵ Illyés szövetségest keres – és talál. Németh szoros közelségben van Püski Sándorral (Magyar Élet Kiadó), Gulyás Pállal, Karácsony Sándorral, a Soli Deo Gloriával, a Turul Szövetség Könyv- és Lapterjesztő Kft-vel (Hartyáni István), az egykor az Új Szellemi Front körül bábáskodó Zilahyval (*Híd* – Jugoszlávia). Mind eredendően jobboldali vagy jobb felé tolódó szervezetek. Az Illyést körülvevő pletykáknak ez is táp lehetett. 1943-ban Németh László a *Magyar Csillagban* teszi közzé a *Népi író* című tanulmányát, amit életrajzírója és egyben veje, Lakatos István is úgy kommentál, hogy a tanulmány „*egyik dokumentuma annak az ellentétnek, amely Németh László és a baloldali mozgalom között egyre nyilvánvalóbbá válik.*”⁵⁶ Az év eseménye még a szárszói találkozó (augusztus), ez Németh László nagy fellépése, Illyés azonban nem vesz részt ezen. A légvédelmi szirénák hangját rögzíti még Illyés a *Naplójegyzetekben*, megemlítve felesége félelmét. Ennyi szól a háborúról.⁵⁷

1944. március 19-e, a német megszállás. Aznapra datálva egy összefüggő leírás arról, hogyan jelent meg a kommunista Markos György, hogy figyelmeztesse Illyést: rajta van a letartóztatandók listáján. Illyés „Mariska édesatyja”-ként nevezi meg magát a történetben, mintegy elidegenítve beszélve. A történet átfordul lánnya, Mariska megfigyelésébe – leginkább róla esik szó. A nap megrendítő eseménye: először beszélnek a gyerek előtt franciául, hogy az ne értse. Bujdosás kezdődik, Németh Lászlóval indulnak, majd szétválnak.

Az év tragikus *októberéről* és *decemberéről* hosszabb, néhány hónappal később papírra vetett, zaklatott, közvetlen hangú emlékezés olvasható. Illyés lenyűgöző megfigyelő: apró jelenteket, mimikát, kifejező testtartásokat rögzít, pillanatokot és azok érzelmi lecsapódását, a költői látásmód nem hagyja el, színeket lát, formákat. Szemléletes a Balaton túlpartjáról közeledő túlsúfolt csónakok *karéja* kép. Látja az emberi magatartás forgandóságát, gyors alkalmazkodó képességét, a nyilas-pártiság azonnali általános megjelenését az októberi hatalomátvétel után, s általában véve is az önérdék szükségszerűen nagy erejét. Ragyogó tömeglélektani megfigyeléseket tesz. A szövegrész elárulja, hogy – ha bujkált is – mindvégig a Nemzeti Bank állományaiban maradt, hogy szolgálójuk

⁵² Vas István: *Azután*, II. kötet. 82.

⁵³ *Napló...* 261.

⁵⁴ *Napló...* 279.

⁵⁵ „Az író – vállalkozás” ... 220.

⁵⁶ i. m. 231.

⁵⁷ Itt ismét szükségét érzem megismételni, hogy az Illyés Gyula: *Ostromnapló 1945. január 10. – 1945. április 24.* című, Horváth István szerkesztette kötetet (Nap Kiadó, Budapest, 2014) nem volt módom beledolgozni a szövegembe, annak alapja az első, 1986-ban megjelent nyomtatott napló szövege.

számára ő változatlanul *nagyságos úr* volt. (Talán a banki státus segített abban, hogy nem kellett bevonulnia.) A bujkálók nagyobbik fele a középosztályoz tartozott, fővárosi tisztviselők próbáltak láthatatlanná válni a Balaton partjainak üdülőiben. A megbízhatatlan hírek nem segítették a tájékozódást, az oroszok bejövetelét, sőt, ottlétét jelentő pillanatokban még mindig az angolok érkezését várták. Botor módon azt hitték a tó környékén, Illyés is (!), hogy a pesti zsidó ismerősökről *elmúlt a nyomás!*⁵⁸ Pedig a fővárosi zsidóság számára akkor kezdődött a pokol. Ahová az író nem követi – utólag sem – őket. Az ő borzalmaikról nincs későbbi betét. Az *Egy év* című 1945-ös kötetben – a gyűjtemény 1944 szeptembere és 1945 szeptembere közti verseket, többnyire epigramma jellegű és tömörségű pillanatképeket tartalmaz – jönnek vissza a napló-élmények. A zaklatottság, a történelmi hányódás, a sok esemény jele a *töredékes műforma*. Nem volt ez egyedi műfaj-választás, Vas István is írt ilyen versciklust, az 1945-ben almanach-formában közreadott *Szép Szóban* jelent meg. A környezete is gyomorszorító, előtte néhány oldallal Radnóti egy posztumusz nyilvánosságához jutó verse, a később *Hetedik eclogaként* rögzült, itt még *Az alvó tábor* címet viselő levél-üzenet feleségéhez.

Illyés verseskötetének a szegényérzet az egyik tónusa. A „bomlott magyarok” megtagadták a finom ízlésű kritikust, a *Nyugat* munkatársát, Elek Artúrt, aki öngyilkos lett; a sárga csillag azt is égeti, aki nem viseli (*Szegénybélyeg*). Ennek egy variációja, a deportáltak megmozduló vonata, midőn a szemben ülő egy pillanatra azt hiszi, az övék megy, „S én is rab vagyok? / Szívem megdermedt. Az a pillanat, / mint kést vágta belém sorsotokat” (*Melyik indul*); „nincs haza már” (*Vigasz*), s aztán egy hirtelen váltással egy „induló-szöveg”, amit műfajmegjelölésként ír a parancsoló módot sugalló *Rendet* cím alá. Pattogó, agitáló programvers: mindent előlről kell kezdeni, mondja. Az alany többes szám első személyű: kollektivista tudatvers, mintegy a kollektivista rendszer elsőpró lendületét előlegezi. Baj van, ha az ország csak a „háza tája”, s nemzetről, kollektív tudatról nincs szó. A radikális változásokat lírai műnemben is indokolja: „ócska odú maga a ház,/ nem menti meg a vakolás.” A befejezetlen *Magyarok, 1944* utolsó versszaka: „az árokba, hol nemzet hánytörög – / vagy még magyar? / Bújj, lapulj, halj meg az erdő konok vadjaival!” – keserű lefokozás. Illyés a *Szózat* parafrázisát írja meg, csak hogy itt a nemzet már nem sülyed, hanem *hánytörög*, mint egy részeg, s szó sincs sírról, csak egy útszéli árokról. Innen kell fölállni, egyes emberekből, nemzedékből nemzetet csinálni (*Nem volt elég*). Vissza kell adni az „árverések hangdühével” kiabált népnév, a „magyar” jelentését, tisztaságát.⁵⁹ Van olyan kihívóan bátor Illyés, hogy vállalja: a fogalomnak ő adjon új tartalmat. Ő, azaz ők, a nemzetért felelősséget vállalók, a régi *Válasz* írócsoportja, annak legalábbis egy része. „Költői szinten alakítja, próbálgatja Illyés az ügyvivő szerepét” – mondja monográfusa, Izsák József.⁶⁰

Az 1945-ös új támadások – legalábbis az első időkben – nem személyét és munkásságát érintették, hanem barátját, Szabó Lőrincet, majd néhány hónappal később Németh Lászlót s még néhány írotársat. Illyés természetességgel vállalja a feladatot, a politikai szerepet. Ám nem telik el két hónap, midőn május 5-én gondolatban már levelet ír Kovács Imrének, a parasztpárt főtítkáranak, s abban visszakozik. „Az utóbbi események (Sz. L. esete) annyira szembeállította bennem az írot s a politikust, hogy nyugodt lelkiismerettel azt tovább nem győzhetem. A tiszta irodalom szempontjait nem érvényesíthetem a politikában s a politikáét viszont nem akarom érvényesíteni az irodalomban. Mint író nem osztozhatom abban, hogy Magyarország legnagyobb élő költőjét a nemzet eltaszítsa. [...] Lelkiismeretem így azt kívánja, hogy a Nemzeti Parasztpárt vezetőségi tagságáról lemondjak. Lemondok a Szabad Szó s a Képes Világ szerkesztőbizottsági tagságáról is. Ha van érdemem a parasztság előbbre jutása körül, és további segítségében módot remélhetek (s az ezentúl is számít rám), azt kérem a nemzettől, juttasson engem is ahhoz, ami most a legegyszerűbb földművesnek kijár: annyi földhöz, amelyen két kezem munkájával eltarthatom a bennem lakó költőt.”⁶¹

⁵⁸ *Napló...* 321.

⁵⁹ Láttuk, ugyanez a szándék mozdult a debreceniekben, amikor folyóiratcímnek a *Magyarokat* választották.

⁶⁰ Izsák, *Illyés Gyula költői...* 393–394.

⁶¹ *Napló...* 359.

De ügyvivő lett Illyés, ha kapálódzott is ellene. Szép költői képben fogalmazza meg a naplójában, hogyan érzi magát: „*Ez a világ – a mai valóság – még csak úgy az enyém, mint szobrásznak a kőtömb. A benne rejlő szobor az enyém. Nemcsak a magamé; a művet másokkal együtt kell kibontanom, mindazokkal, akik ismerik a tervet, de ismerik a kő sajátosságait is.*”⁶² A koalíciós években Illyés szerkesztő: tekintélyével és a férjét elvesztő Sárközi Márta közreműködésével indítja újra a *Választ*, a népi írók egykori folyóiratát. De ez már egy másik– szintén nem tanulság nélküli – fejezet. A folyóiratban Illyés adta közre Bibó István monográfia méretű – Bibó részéről is önrevíziót jelentő – tanulmányát a zsidókérdésről 1948 végén.

Illyés ettől fogva a hatalom által nagyra becsült, ám mindig kartávolságra tartott *nemzeti költő*.

⁶² Illyés Gyula: *Naplójegyzetek, 1929–1945*, 395. [1945 novemberi bejegyzés]